

TILSHUNOSLIKDA HISSIYOT METAFORALARINING KLASSIFIKATSIYASI

Turayeva Gulnigor Zokirovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Sadullayeva Nilufar Azimovna

O'zbekiston Milliy universiteti, f.f.d., professor

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda, xususan kognitiv lingvistika doirasida hissiyotlarga oid metaforalarning klassifikatsiyasi tahlil qilinadi. Metaforalarning inson hissiyotlarini ifodalashdagi o'рни, ularning konseptual asoslari va turli kategoriyalari misollar yordamida yoritiladi. Shuningdek, hissiyot metaforalarining inson tafakkuri va nutqidagi aks etish xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: metafora, kognitiv lingvistika, hissiyot, konseptual metafora, tasnif, tilshunoslik.

KIRISH

Metafora tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, u nafaqat badiiy nutqda, balki kundalik muloqotda ham keng qo'llaniladi. Ayniqsa, inson hissiyotlarini ifodalashda metaforalarning o'рни beqiyosdir. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan metafora inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi. Bu yondashuvga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajribalar orqali anglaydi.

ASOSIY QISM

Kognitiv lingvistika doirasida Zoltán Kövecses hissiyot metaforalarini bir necha asosiy kategoriyalarga ajratadi. Ushbu tasnif inson hissiyotlarining turli konseptual modellari orqali ifodalanishini ko'rsatadi. Metaforaning she'riy matnda ko'p qo'llanilishi o'quvchiga tez va oson tushunishiga yordam beradi. Matnda shu bilan birga shakl va mazmun bir-biriga mos kelishi talab etiladi. Inson hissiyotlarini ifodalashda ishlatiladigan metaforalarni turli tasniflar bo'yicha guruhlash mumkin. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, bu metaforalar asosan konseptual metaforalarga asoslanadi, ya'ni bir tushuncha domenini boshqasi orqali tushunish. Zoltán Kövecses o'z tadqiqotlarida hissiyot metaforalarini bir necha asosiy kategoriyalarga ajratgan. Bu kategoriyalar hissiyotlarni turli xil konkret tajribalar orqali qanday tushunishimizni aks ettiradi. Quyida ularning asosiy turlari va ularga misollar keltirilgan:

1. Hissiyotlar konteynerlar sifatida (Emotions as Containers): Bu metafora hissiyotlarni ma'lum bir jismoniy joy, odatda inson tanasi ichidagi idish sifatida tasvirlaydi. Bu tushuncha "hissiyotlar ichkarida to'planadi" yoki "hissiyotlar toshib ketadi" kabi iboralarda namoyon bo'ladi. Misollar: "G'azab ichini kemirdi", "Baxtdan yuragi to'lib ketdi", "Qayg'u uni butunlay o'z ichiga oldi". Izoh: Bu metafora inson tanasini hissiyotlar uchun idish sifatida ko'rishimizni va hissiyotlarning ma'lum bir bosim

yoki hajmdagi suyuqlik kabi harakatlanishini anglatadi. Ko‘pincha, hissiyotning kuchayishi konteynerning to‘lib ketishi yoki hatto portlashi sifatida tasvirlanadi.

Bu metaforada hissiyotlar inson tanasi ichidagi idish sifatida tasvirlanadi. Masalan: “G‘azab ichini kemirdi”, “Baxtdan yuragi to‘lib ketdi”. Bu yerda hissiyotlar to‘planadigan yoki toshib ketadigan modda sifatida tasavvur qilinadi.

2. Hissiyotlar moddiy kuchlar sifatida (Emotions as Physical Forces): Bu turdagi metaforalar hissiyotlarni tashqi ta‘sir ko‘rsatadigan yoki insonni nazorat qiladigan kuch sifatida tasvirlaydi. Bu, hissiyotlarning insonni ma‘lum bir yo‘nalishda harakat qilishga undashi yoki uni bosim ostiga olishini bildiradi. Misollar: “G‘azab uni boshqardi”, “Qo‘rquv uni harakatga soldi”, “Sevgi uni o‘z girdobiga tortdi”. Izoh: Bu metafora hissiyotlarning inson xatti-harakatlariga bevosita ta‘sirini ta‘kidlaydi, xuddi shamol kemani, yoki oqim narsalarni siljitgani kabi.

Hissiyotlar inson xatti-harakatlariga ta‘sir qiluvchi kuch sifatida ifodalanadi: “Qo‘rquv uni harakatga soldi”, “Sevgi uni o‘z girdobiga tortdi”.

3. Hissiyotlar suyuqliklar sifatida (Emotions as Fluids): Bu metafora hissiyotlarni tanadan oqib chiqadigan, to‘plangan yoki qotib qolgan suyuqlik sifatida tasvirlaydi. Bu odatda ko‘z yoshlari, terlash yoki qon bosimining o‘zgarishi kabi fiziologik reaksiyalar bilan bog‘liq. Misollar: “G‘azab qonini qaynattirdi”, “Xursandchilikdan ko‘z yoshlari oqdi”, “Qo‘rquvdan muzlab qoldi”. Izoh: Bu tur hissiyotlarning tanadagi kimyoviy jarayonlar bilan bog‘liqligini va ularning ko‘pincha jismoniy namoyon bo‘lishini aks ettiradi. Bu turda hissiyotlar oqadigan yoki qaynaydigan suyuqlik sifatida talqin qilinadi: “G‘azab qonini qaynattirdi”, “Ko‘z yoshlari oqdi”.

4. Hissiyotlar issiqlik sifatida (Emotions as Heat): Ko‘pgina hissiyotlar, ayniqsa kuchli yoki intensiv hissiyotlar harorat bilan bog‘liq metaforalar orqali ifodalanadi. Issiqlik ko‘pincha g‘azab, ehtiros yoki sharmandalik bilan bog‘liq bo‘lsa, sovuqlik qo‘rquv, qayg‘u yoki befarqlikni anglatishi mumkin. Misollar: “U g‘azabdan qizardi”, “Sevgi olovi yonib turibdi”, “Qo‘rquvdan ichi muzlab ketdi”. Izoh: Bu metafora inson tanasining hissiyotlarga nisbatan fiziologik reaksiyasiga asoslanadi. Masalan, g‘azablanganda qon aylanishi tezlashib, tana harorati ko‘tarilishi mumkin.

Hissiyotlar harorat bilan bog‘lanadi: “U g‘azabdan qizardi”, “Sevgi olovi yonmoqda”. Shuningdek, hissiyotlarni ifodalashda yanada murakkab metaforik modellardan ham foydalaniladi: Hissiyotlar mustaqil harakat qiluvchi mavjudot sifatida tasvirlanadi: “Hasad uni yeb bitirdi”, “Baxt uni quchog‘iga oldi”. Salbiy hissiyotlar kurash obyektiga aylantiriladi: “U qayg‘u bilan kurashdi”, “Depressiya uni yengdi”. Bu yerda hissiyotlar inson sog‘lig‘iga ta‘sir qiluvchi holat sifatida beriladi: “Sevgi dardiga chalindi”. Ijobiy hissiyotlar qadrlanadigan boylik sifatida ifodalanadi: “Baxtni topdi”, “Sevgini qadrladi”.

Bu tasniflar hissiyotlarning qanday abstrakt g‘oyalardan konkretan tushunchalarga o‘tishini va tilimizda qanday aks etishini ko‘rsatadi. Navbatdagi sahifada hissiyotlarga oid yana boshqa metafora turlari, xususan, “hissiyotlar jonli mavjudotlar sifatida” va

“hissiyotlar raqiblar/dushmanlar sifatida” kabi murakkabroq konseptual metaforalarni ko‘rib chiqamiz.

Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek, hissiyotlar konteynerlar, moddiy kuchlar, suyuqliklar va issiqlik sifatida tasvirlanishi mumkin. Biroq, inson hissiyoti dunyosining murakkabligini ifodalash uchun yanada boy va xilma-xil metaforik tizimlar mavjud. Bu metaforalar ko‘pincha hissiyotlarning bizga qanday ta‘sir qilishini, ularni qanday boshdan kechirishimizni va ularga qanday munosabatda bo‘lishimizni aks ettiradi.

1. Hissiyotlar jonli mavjudotlar sifatida (Emotions as Living Beings/Entities): Bu turdagi metaforalar hissiyotlarga inson yoki hayvon kabi xususiyatlarni beradi. Ular hissiyotlarni mustaqil ravishda harakat qiluvchi, o‘sovchi yoki insonni boshqaruvchi subyektlar sifatida tasvirlaydi. Bu metafora, hissiyotlarning o‘z irodasi borligini va insonni o‘ziga bo‘ysundirishi mumkinligini ifodalaydi. Misollar: *“Qo‘rquv uni chimchiladi”, “Hasad uni yeb bitirdi”, “Baxt uni quchog‘iga oldi”, “G‘azab uyqudagi yirtqich kabi uyg‘ondi”*. Izoh: Bu metafora insonning hissiyotlari oldida ojiz qolishini yoki ularning kutilmaganda paydo bo‘lishini ta‘kidlaydi. Ular, shuningdek, hissiyotlarning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini (o‘sishi, pasayishi, yo‘qolishi) ham ko‘rsatishi mumkin.

2. Hissiyotlar raqiblar yoki dushmanlar sifatida (Emotions as Adversaries/Opponents): Bu metafora ayniqsa salbiy hissiyotlarga nisbatan qo‘llaniladi. Ular hissiyotlarni kurashish yoki yengish kerak bo‘lgan tashqi kuchlar, raqiblar yoki hatto kasalliklar sifatida tasvirlaydi. Misollar: *“U qayg‘u bilan kurashdi”, “G‘azabiga qarshi tura olmadi”, “Umidni yutib chiqdi”, “Depressiya uni yengdi”*. Izoh: Bu metafora hissiyotlarni insonning ichki yoki tashqi dushmani sifatida qabul qilishini va ular bilan kurashish zarurligini ifodalaydi. Bu, ko‘pincha, hissiyotlarni nazorat qilishga urinish bilan bog‘liq.

3. Hissiyotlar kasalliklar sifatida (Emotions as Illnesses): Ba‘zi hissiyotlar inson tanasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan kasalliklar yoki og‘riqlar sifatida tasvirlanadi. Bu metafora hissiyotlarning fiziologik noqulaylikka olib kelishi yoki insonning normal faoliyatini buzishi mumkinligini ta‘kidlaydi. Misollar: *“U sevgi dardiga chalindi”, “Qayg‘u uni to‘shakka mixladi”, “G‘azab jig‘ini yedi”*. Izoh: Bu turdagi metafora hissiyotlarning inson salomatligiga va farovonligiga ta‘sirini ifodalaydi. Ular hissiyotlarni davolash yoki ulardan xalos bo‘lish zarurligini ham anglatishi mumkin.

4. Hissiyotlar qimmatbaho buyumlar yoki xazina sifatida (Emotions as Valuable Objects/Treasures): Ijobiy hissiyotlar ko‘pincha qimmatbaho narsalar, xazinalar yoki sovg‘alar sifatida tasvirlanadi. Bu ularning inson hayotidagi ahamiyatini va qadrini ko‘rsatadi. Misollar: *“Baxtni topdi”, “Umid uzoq kutilgan sovg‘a edi”, “Sevgini qadriladi”*. Izoh: Bu metafora hissiyotlarning inson hayotiga ijobiy ta‘sirini va ularning hayotni boyitishini bildiradi.

Bu metafora turlari bizning hissiyotlarimizni turli xil konkret tushunchalar orqali qanday anglashimizni va ularni nutqda qanday ifodalashimizni ko‘rsatadi. Ular nafaqat lingvistik hodisa, balki insonning kognitiv va madaniy tajribalarining ham aksidir.

Keyingi sahifalarda biz har bir yirik hissiyot (masalan, gʻazab, baxt, qaygʻu, qoʻrquv) va uning metaforik ifodalari haqida batafsilroq toʻxtalamiz.

XULOSA

Tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, hissiyot metaforalari inson tafakkurining muhim tarkibiy qismi boʻlib, ular abstrakt tushunchalarni anglashda muhim vosita vazifasini bajaradi. Turli metaforik modellar inson hissiyotlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va til orqali ularning ifodalanishini boyitadi. Shu sababli, hissiyot metaforalarini oʻrganish nafaqat lingvistik, balki kognitiv va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zoltán Kövecses. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge University Press.
2. George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
3. Cognitive Linguistics boʻyicha ilmiy manbalar.

